

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ.

«Դորա Սաքայան, Նրանց քում են անապատները. Կլարա և Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիները Հայոց ցեղասպանության ականատեսներ (1915-1918)», Երևան, 2017, 424 էջ¹

2017 թ. Երևանի պետական համալսարանը հրատարակել է հայտնի լեզվաբան, հայագետ, Մոնրեալի (Կանադա) ՄՔԳԻլ համալսարանի գերմանագիտական ամբիոնի ցլյանս պրոֆեսոր, Երևանի պետական համալսարանի պատվավոր դոկտոր Դորա Սաքայանի «Նրանց քում էին անապատները. Կլարա և Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիները Հայոց ցեղասպանության ականատեսներ (1915-1918)» ծավալուն գիրքը (424 էջ)²: Այն 2016 թ. Յուրիխի «Լիմաթ» հրատարակչության գերմաներեն հրատարակած գրքի հայերեն թարգմանությունն է, որը Դորա Սաքայանն իրականացրել է Էվելինա Մակարյանի մասնակցությամբ: Այս հատորը երկար ճանապարհի և մեծածավալ աշխատանքի արդյունք է: Առաջին անգամ Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի անվան հետ Դորա Սաքայանն առնչվել է 2002 թ., երբ շվեյցարական թերթերից մեկում նրա մասին հոդված է կարդացել: Դրանից տարիներ անց՝ 2012 թ., հայտնի դարձավ, որ շվեյցարացի զույգի որդիներից մեկը՝ Ռուդոլֆ Զիգրիստ-Կլայունան, իր ծնողների անձնական արխիվի մեծ մասը փոխանցել է Յուրիխի ճարտարագիտական համադաշնային համալսարանի ժամանակակից պատմության արխիվին: Արդեն հաջորդ տարի Դորա Սաքայանի տրամադրության ներքո է գտնվում Զիգրիստ-Հիլթի զույգի գրական ժառանգության զգալի մասը, այդ թվում՝ նրանց ընտանեկան պատմության վերաբերյալ հարուստ նյութ:

Ինչպես նշում է գրքի հեղինակը, աշխատանքի ամենադժվարին հատվածներից մեկը Կլարա Հիլթիի ձեռագրի վերծանումն էր, որն ուներ երկաստիճան բարդություն՝ ձեռագրային և լեզվական: Այն գրված էր «քուրենթ» կամ «գոթական» ձեռագրով՝ շարադրված շվեյցարական վերին գերմաներենով և «համեմված» բարբառային միահյուսվածքներով. ձեռագրի վերծանումն ու հրատարակության պատրաստելը բավական ժամանակատար և աշխատատար գործընթաց էր:

Գրքի առաջաբանի հեղինակն է գերմանացի հայտնի լրագրող և պատմաբան, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանական արխիվային փաստաթղթերի գիտակ և հանրայնացնող Վոլֆգանգ Գուստը: Առաջաբանը վերնագրված է հետևյալ խորագրով՝ «Բեռլին-Բադդադ՝ հայերի համար օրհասական երկաթուղին»: Գուստը հակիրճ ներկայացնում է երկաթուղու կառուցման պատմությունը և դերակատարումը Հայոց ցեղասպանության տարիներին բազմաթիվ հայերի, որպես բարձրակարգ աշխատուժի, ժամանակավոր ապաստան տալու գործում, ինչպես նաև երկաթուղու վրա աշխատող հայերի ճնշող մեծամասնությանը սպառնացող ողբերգական վախճանը: Այս ուղղությամբ հիշատակվում է գերմանացիների երկակի դերակատարությունը. մի կողմից երկաթուղու վրա աշխատող գերմանացի (նրանց հետ նաև շվեյցարացի և, մասամբ, ավստրիացի) մասնագետները և պատասխանատուները փորձում էին հնարավորության սահմաններում

1 Հոդվածը ստացվել է 30.08.2019 և ընդունվել տպագրության՝ 26.11.2019:

2 Դորա Սաքայան, *Նրանց քում են անապատները. Կլարա և Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիները Հայոց ցեղասպանության ականատեսներ (1915-1918)* (Երևան, Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 2017):

պատասպարել հայերին³, իսկ մյուս կողմից գերմանական ռազմական առաքելության անդամ, թուրքական ռազմական երկաթուղու տնօրեն փոխգնդապետ Սիլվեստեր Բյոթրիխը մակագրել է Բաղդադի երկաթուղու վրա աշխատող հայ մասնագետների տեղահանությունների մի քանի հրաման: Ըստ Գուստի ասվում է. «Հայկական տեղահանվածներով լեփ-լեցուն Բաղդադի երկաթուղու «ոչխարի վագոններ» խորհրդանիշ դարձան գերմանացիների մեղսակցության և կամ ավելի ճիշտ՝ գերմանացիների անկարողության՝ կանխելու հայերի ոչնչացումը»⁴:

Ինչպես նշում է Գուստը, Բաղդադի երկաթուղու վրա աշխատող հայերի պատմությունները դեռևս ուսումնասիրության անհրաժեշտություն ունեն: Խնդիրն ավելի է բարդանում, քանի որ Գերմանական բանկն իր արխիվներն ուսումնասիրողներին խիստ ընտրողաբար է տրամադրում (օրինակ՝ Գուստին մերժել են): Եվ այդ տեսանկյունից նման հուշագրությունների նշանակությունն էլ ավելի է կարևորվում:

Ինչպես ամփոփում է առաջաբանի հեղինակը, այս գիրքը կարևոր ներդրում է Հայոց ցեղասպանության և դրա գլխավոր մեղադրյալների ու մեղսակիցների «ամբողջական պատկերը գիտականորեն մշակելու աշխատանքներում»:

Գուստի առաջաբանին հաջորդում է պրոֆեսոր Սաքայանի ներածությունը, որտեղ նկարագրվում է հեղինակի ծանոթությունը թեմային, գրքի հիմքում ընկած նյութերի ձեռքբերման պատմությունը և, ընդհանրապես, աշխատանքի ընթացքը: Հատկանշական է, որ Շվեյցարիայից ստացված նյութերից էր նաև 1970 թ. Բեյրութում հայերեն հրատարակված Հայկ Արամյանի գիրքը⁵, որի առաջին էջին հեղինակի ձեռքով գրված է՝ «Հավել՜րժ հիշատակ 1916-ի իմ անմոռանալի փրկչին»՝ հասցեագրված Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթին, ում շնորհիվ Արամյանը փրկվել էր⁶:

Ըստ Սաքայանի՝ ապագա գրքի կառուցվածքն ինքնաբերական է ձևավորվել. առաջին երկու գլուխները նվիրված են շվեյցարացի ամուսիններին, իսկ երրորդ գլուխը՝ Հայկ Արամյանին⁷:

Մերածության վերջում Դորա Սաքայանը նշում է, որ գրքի հայերեն հրատարակությունն, ի թիվս այլոց, ունի յուրահատուկ պատգամ. «Աշխարհում սփռված բոլոր հայերի սրտերը մի անգամ ևս երախտագիտությամբ է լցնելու Շվեյցարիայի նկատմամբ, որը ճակատագրական պահերին միշտ մոտ է կանգնել հայերին և զորավիզ է եղել նրանց»⁸:

3 Ինչպես, օրինակ՝ ի բողոք երկաթուղու վրա աշխատող հայերի ոչնչացման երիտթուրքական գործողությունների՝ գերմանացի գլխավոր ճարտարագետ Յոհան Լորենց Վինքլերը 1916 թ. հունիսին երկու շաբաթով դադարեցրել էր Բաղդադի երկաթուղու ամանսայան շրջանի աշխատանքները: Նույն տեղում, 121:

4 Նույն տեղում, 16-17:

5 Հայկ Ա. Արամեան, *Մեծ Եղեռնի Պայագամ. Հայոց Տանթեական, Քաւարան եւ Հրաշալի Յարութիւն* (Պէյրութ, Տօսիկեան, 1970):

6 Արամեանի կյանքի պատմությունը սերտորեն կապված է շվեյցարացիների հետ: Նախ 1894-1896 թթ. Համլոյան կոտորածների հետևանքով որբացած Հայկին որդեգրում է Բեռն քաղաքի բնակիչ Սեաիլ Բերնարը, իսկ արդեն Հայոց ցեղասպանության տարիներին նրա փրկության գործին, ինչպես վերը նշվեց, անմիջական և գործուն մասնակցություն է ունեցել Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթին:

7 Գրախոսության շրջանակում կանդրադառնանք միայն գրքի առաջին երկու գլխին, քանի որ Արամյանի գրքի հրատարակությունից անցել է շուրջ 50 տարի, և այն հիմնականում քաջածանոթ է Հայոց ցեղասպանության պատմությունն ուսումնասիրող հայագգի հետազոտողներին: Սակայն հարկ է անհրաժեշտաբար ընդգծել, որ Արամյանի գրքի հատվածական թարգմանությունը, որը ներկայացվել է «Նրանց թշուղ են անապատները...» գրքի գերմաներեն հրատարակության մեջ, հնարավորություն է ընձեռնել գերմանախոս ընթերցողին ծանոթանալու այդ կարևոր աղբյուրին:

8 Սաքայան, *Նրանց թշուղ են անապատները*, 27:

Ապա հեղինակը հակիրճ ներկայացնում է Համիդյան կոտորածների հետևանքով Շվեյցարիայում սկիզբ առած և Հայոց ցեղասպանության տարիներին նոր ծավալ ստացած հայանպաստ շարժման պատմությունը:⁹

Մաս առաջին՝ Կարա Ջիգրիստ-Հիլթի. Օրագիր և զեկույց

Նախքան բուն օրագրի բովանդակությանն անդրադառնալը Սաքայանը ներկայացնում է Կարայի կենսագրությունը, ապա օրագրի առանձնահատկությունները¹⁰: Կարա Հիլթին ծնվել է 1884 թ. հուլիսի 5-ին Սանկտ Գալեն կանտոնի Բուքս քաղաքում՝ գինեգործ և գարեջրագործ Յոհան Փարավիցինի Հիլթիի բարեկեցիկ ընտանիքում¹¹: Կարան ծագումով Վերդերերգի բուրժուական հնագույն մի տոհմից էր: Միջնակարգ դպրոցն ավարտելուց հետո ուսանել և ավարտել է Շվեյցարիայի հիվանդապահուհիների ուսումնարանը, այնուհետև 1914 թ. ամռանն աշխատանքի անցել Սանկտ Գալեն կանտոնի Գրաբս ինքնավար համայնքի հիվանդանոցում՝ որպես բուժքույր: Նույն ժամանակահատվածում ծանոթացել է Ֆրից Ջիգրիստի հետ, ով 1910-1914 թթ. Թուրքիայում Բաղդադի երկաթուղու շինարարության վրա երկարատև աշխատելուց հետո հայրենիք էր վերադարձել: 1915 թ. ապրիլին Կարան և Ֆրիցը պասկադրվում են՝ կազմելով Ջիգրիստ-Հիլթի ամուսնական զույգը, ապա անմիջապես մեկնում են Թուրքիա, որտեղ Ֆրիցը պետք է շարունակեր իր գործունեությունը Բաղդադի երկաթուղու շինարարության վրա: Առաջին հինգ ամիսները նրանք բնակվում են Թուրքիայի հարավարևելքում գտնվող Էնթեի գյուղում, ապա՝ 1915 թ. հոկտեմբերից մինչև 1918 թ. ապրիլ-Քելեր (ներկայում՝ Ֆեզիվաշա) բնակավայրում:

Թուրքիայում շվեյցարացի զույգն առերեսվում է ոչ միայն Առաջին համաշխարհային պատերազմին, այլև ականատեսը դառնում Հայոց ցեղասպանությանը: Կարան իր օրագրում, ինչպես նաև «Ամառ 1915» ակնառեսի իր վկայության մեջ նկարագրում է դեպի սիրիական անապատները տեղահանվող հայերի մահերթերը, Քելերի, Կատմայի և Հալեպի ճամբարների ողբերգական վիճակը, ինչպես նաև Բաղդադի երկաթուղու շինարարության մեջ ներգրավված հազարավոր հայերի շահագործումն ու աստիճանական ոչնչացումը:

Ներկայացնելով օրագրի կառուցվածքը՝ պրոֆեսոր Սաքայանը նշում է, որ այն հինգ տարվա համար նախատեսված օրացուցային կառուցվածքով գիրք էր, որի 365 էջը սկսվում էր հունվարի 1-ով և ավարտվում դեկտեմբերի 31-ով: Այդպիսով՝ յուրաքանչյուր էջի վրա հնարավոր էր գրել նույն ամսաթվին տեղի ունեցած իրադարձությունները՝ հինգ տարվա կտրվածքով: Օրագրի նման կառուցվածքը ենթադրում էր, որ Կա-

9 Նշենք, որ, ցավոք, հայերի մասին շատերը Եվրոպայում, այդ թվում՝ Շվեյցարիայում, տեղեկացան Համիդյան կոտորածների, ապա Հայոց ցեղասպանության իրադարձություններից:

10 Ընդհանրապես հարկ է առանձնահատուկ ընդգծել, որ հեղինակն «ուղեկցում» է ընթերցողին՝ տալով գրքի յուրաքանչյուր մասի ներածականն ու պատմությունը և ներկայացնելով անձնանունների և տեղանունների մեծաթիվ ծանոթագրություններ: Արդյունքում ընթերցողն իրեն «միայնակ և լքված» չի զգում այս ծավալուն գիրքն ընթերցելիս: Կից լուսանկարներից շատերն առաջին անգամ են հրապարակային շրջանառության մեջ դրվում:

11 Մահացել է 1988 թ.:

րան իր մտքերը շարադրի հնարավորինս հակիրճ և սեղմ, ինչը երբեմն թյուր տպավորություն է թողնում, թե հեղինակը հայերի ճակատագրին նվիրված հատվածներում որոշակի անտարբերություն է ցուցաբերել: Մակայն դա այդպես չէ. նախ ծավալի սահմանափակ լինելը հնարավորություն չէր տալիս ընդարձակ և «հուզումնալի» շարադրանքի համար, ապա Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանության թեմայի վերաբերյալ խիստ գրաքննությունը ստիպել էր Կլարային զգուշորեն մոտենալ այդ թեմային՝ վտանգի տակ չդնելու իրեն և իր ընտանիքին: Այդ առումով հատկանշական է, որ Թուրքիայից մեկնելիս նա օրագիրը ի պահ էր թողել Կոստանդնուպոլսում գտնվող Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիի հարուստ և հանրաճանաչ ազգական Էդի Հենիի մոտ: Օրագրում այդ դրվագը Կլարան նկարագրում է հետևյալ կերպ. «Օրագիրը մնում է Ստամբուլում Էդ. Հենիի մոտ, մինչև...»¹²:

Նաև հարկ է նշել, որ հայերի ճակատագրին առնչվող իրադարձությունները նկարագրելիս Կլարան հաճախ չի նշում տեղեկատվության աղբյուրը՝ որևէ մեկին վտանգի տակ չդնելու նպատակով: Օրագիրը, այնուամենայնիվ, այն ծանր օրերին «հոգին թեթևացնելու» մի միջոց էր, քանի որ տուն ուղարկվող նամակներում Կլարան զրկված էր իրեն շրջապատող դաժան իրականության մասին որևէ ակնարկ անելու հնարավորությունից: Փոխարենը «Ամառ 1915» ականատեսի վկայության մեջ Կլարան ամեն բան իրենց անուններով է անվանում:

Անդրադառնալով օրագրի պատմական նշանակությանը՝ պրոֆեսոր Սաքայանը ութ կետ է նշում, որոնց մեջ աչքի են ընկնում հատկապես հետևյալները.

1. Կլարա Զիգրիստ-Հիլթին հանդես է գալիս որպես իր շուրջը կատարվող իրադարձությունների անաչառ փաստագրող: Մինչև Թուրքիա այցելելը նա հպանցիկ պատկերացում ուներ այդ երկրի, նրա ներքին առանձնահատկությունների վերաբերյալ: Ի տարբերություն շատ այլ օտարերկրյա ականատեսների՝ Կլարան Թուրքիայում էր հայտնվել ոչ թե մասնագիտական պարտականությունների կամ հոգու կանչի բերումով (որպես զինվորական, ուսուցիչ, բժիշկ, միսիոներ և այլն), այլ պարզապես ուղեկցել էր իր ամուսնուն: Հետևապես կարելի է նկատել, որ օրագրում և ապա «Ամառ 1915» զեկույցում արտացոլված տեղեկությունները հնարավորինս անկողմնակալ են:

2. Օրագրում Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ դրվագների նկարագրությունը որպես տեղեկությունների առանձին մաս չէ ներկայացված, այլ ամենօրյա իրադարձությունների նկարագրությունների բաղադրիչ է: Այսպիսով՝ Կլարայի օրագրում Առաջին աշխարհամարտի, Հայոց ցեղասպանության և շվեյցարացի ամուսինների ամենօրյա կյանքի դրվագների նկարագրությունները փոխկապակցված են: Հաճախ օրագրային համառոտ գրառումներում տարագիր հայերի ճակատագրի մասին տվյալները հաջորդում են կենցաղի նկարագրություններին: Հատկապես աչքի է ընկնում Կլարա Զիգրիստ-Հիլթիի հոգեվիճակը և ներքին պայքարը. մի կողմից նրա ընտանեկան երջանկությունն է, որի պահպանումն ուժգնանում է առաջնեկի ծնունդով, իսկ մյուս կողմից՝ տարագիր հայերի դաժան ճակատագիրը: Իր գրառումներից մեկում նա նշում է. «Պատուհանիս տակ լսում եմ նոր շինությունների պարիսպ-

12 Սաքայան, *Նրանց բշում են անապարները*, 231:

ների տակ գիշերող հայ երեխաների լացուկոցը: Այստեղ մարդ ժամանակի ընթացքում սրտային հիվանդ կդառնա, և կամ ինքն էլ՝ շատ դաժան»¹³:

Ընդհանրապես իրենց տան պատերից թե՛ դուրս ու ներս գտնվող աշխարհների տրամագծորեն տարբեր լինելն ուրվագծվում է օրագրի էջերում: Այս ամենով հանդերձ՝ Կլարան և Ֆրիցը փորձում էին յուրաքանչյուր մանրուք օգտագործել՝ տանը հանդարտության և երջանկության օազիս ստեղծելու և պահպանելու, որպեսզի կարողանան դիմակայել շրջապատող արհավիրքներին:

3. Պատմական տեսանկյունից առանցքային են օրագրի ժամանակագրական սահմանները՝ 1915 թ. մայիսից մինչև 1918 թ. ապրիլը: Կլարան օրացուցային ճշգրտությամբ նկարագրում է Հայոց ցեղասպանության այն իրադարձությունները, որոնց ականատեսն է եղել անձամբ կամ որոնց մասին հավաստի տեղեկություններ է ստացել եվրոպացի ականատեսներից:

4. Օրագրում բազմաթիվ են եվրոպացի միսիոներների, ուսուցիչների, բժիշկների, զինվորականների, ճարտարագետների և այլոց անունները, ովքեր Հայոց ցեղասպանության տարիներին եղել են տարածաշրջանում: Նրանցից մի քանիսը հայտնի են Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ իրենց վկայություններով, ինչպես, օրինակ՝ գերմանացի միսիոներուհի Պաուլա Շեֆերը, շվեյցարացի միսիոներուհի Բեաթրիս Ռոհները, գերմանացի և շվեյցարացի ուսուցիչներ Նիպագեն ու Գրեթեր դոկտորները: Սակայն կան դեռևս հրապարակ չեկած հուշերի և գրառումների հեղինակների հիշատակված անուններ, ինչն ուղեցույց կարող է դառնալ հետագա հետազոտությունների համար¹⁴:

5. Օրագրում նկարագրված է Բաղդադի երկաթուղու Ամանուսի հատվածի շինարարությունում ներգրավված հայերի շահագործման և ոչնչացման պատմությունը:

Անդրադառնալով օրագրի բովանդակությանը՝ այն կարելի է բաժանել երկու մասի՝

Ա. նշանախոսություն, հարսանիք և հարսանեկան ճանապարհորդություն,

Բ. կյանքը Թուրքիայում¹⁵:

Օրագրի առաջին հատվածում ուշագրավ է 1915 թ. ապրիլի 24-ին արված Կլարայի հետևյալ գրառումը. «Երկինքը միշտ իր ամենատխուր դեմքով է հանդես գալիս»¹⁶:

Թեև այս խոսքերը ամենին կապ չունեն Հայոց ցեղասպանության հետ, սակայն խորհրդանշականն այն է, որ նշյալ օրվա գրառումը սկսվում է այդ մտքով:

Օրագրում հայերին առնչվող առաջին գրառումն արվել է 1915 թ. հուլիսի 13-ին¹⁷:

13 Սաքայան, *Նրանց քշում են անապատները*, 133-134:

14 Այստեղ ևս մեկ անգամ պետք է գնահատել պրոֆեսոր Սաքայանի բարեխիղճ և մանրամասն աշխատանքը՝ ուղղված օրագրում հանդիպող անձանց մասին տեղեկություններ ներկայացնելուն:

15 Ամուսնական գույգի տունդարձի ճանապարհը նկարագրված է Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիի ճամփորդական նոթերում, որոնք ներառված են գրքի երկրորդ մասում:

16 Սաքայան, *Նրանց քշում են անապատները*, 133-134:

17 Հարկ է նշել, որ պրոֆեսոր Սաքայանը հայերին և Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող օրագրային գրառումների մոտ անմոռուկ է պատկերել, թեև երկու-երեք դեպքերում այն բացակայում է (տե՛ս 1916 թ. փետրվարի 23-ի, 1917 թ. մարտի 3-ի և 1917 թ. մարտի 19-ի գրառումները:) Իսկ եզակի դեպքերում էլ այդ նշումով գրառումները կապ չունեն հայերի կամ Հայոց ցեղասպանության հետ:

Ընդհանրապես, հայերին և Հայոց ցեղասպանությանն այս կամ այն կերպ առնչվող 50-ից ավել գրառում կա օրագրում:

Հայերի նկատմամբ իրականացվող թուրքական իշխանությունների քաղաքականության իրական նպատակն ու ծավալները Կլարային հայտնի են դառնում 1915 թ. աշնանը Հալեպ կատարած ուղևորությունից հետո¹⁸: Նախ կարդում ենք 1915 թ. սեպտեմբերի 15-ի գրառումը. «Հայերն անցնում են հազարներով»¹⁹: Ապա սեպտեմբերի 19-ի գրառումը. «Հայերի երթերը չեն վերջանում: Այս անգամ կղերականներ են, ու մայրապետներ էլ կան նրանց մեջ: Իսկ երեկոյան բանվորներից մեկը պատմում է մեզ այն բոլոր գազանությունների մասին, որոնց նրանք ենթարկվել են»²⁰:

Սեպտեմբերի 25-ի գրառման մեջ ներկայացված է Կատմայի ճամբարը. «20.000 հայեր ճամբար են խփել: Ամեն տեսակի վրաններ, մի մասը՝ բարեկարգ, մյուսը՝ այնքան պարզունակ, որ մարդկանց հազիվ է ծածկում»: Արդեն Հալեպում գտնվելու ժամանակ՝ սեպտեմբերի 27-ին²¹, Կլարան գրում է. «Քաղաքում հանդիպում ենք հայերի դագաղների՝ թույլ նստած կափարիչներով, քանի որ ամեն անգամ ավելի քան մեկ դիակ է գերեզման տարվում»²²: Եվ վերջապես հոկտեմբերի 8-ի գրառումն առանցքային է տեղահանվող հայերի ճակատագրի ընկալման հարցում. «Քանի Հալեպից վերադարձել ենք և լավ հասկացել, թե նրանց [հայերին] ինչ սոսկալի բախտ է վիճակված, չենք կարողանում այլևս նայել այստեղից անցնող արտաքսվածների կողմը»²³:

Ինչպես արդեն նշվել է, օրագրում պարբերաբար անդրադարձ է կատարվել Բաղդադի երկաթուղու վրա աշխատող հայերի ճակատագրին: 1916 թ. փետրվարի 13-ի գրառման մեջ Կլարան հայտնում է, որ երկաթուղու վրա աշխատող հայերի թիվը նվազել է մինչև 1.000, և նրանք ծայրահեղ հյուծված են: Ավելին՝ խոսակցություն կար, որ տեղահանությունների նոր ալիք էր սպասվում²⁴: Եվ արդեն փետրվարի 16-ի գրառման մեջ կարդում ենք՝ բոլոր հայերին տեղահանելու հրաման կա²⁵: Իսկ փետրվարի 19-ին Կլարան գրում է, որ փոխգնդապետ Բյոտրիխսն անձամբ էր եկել Իսլահիեն՝ երկաթուղու վրա աշխատող հայերի ցուցակները կազմելու և նրանց վտարման հարցն արագացնելու համար²⁶: Մեկ ամիս հետո արված գրառումից պարզ է դառնում, որ հատուկ մի հանձնաժողով է օրերով աշխատում՝ երկաթուղու վրա աշխատող

18 Ծառայողական պարտականությունների բերումով Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթին հաճախ էր այցելում Հալեպ, և երբեմն Կլարան ուղեկցում էր նրան:

19 Սաքայան, *Նրանց բշում են անապատները*, 129:

20 Նույն տեղում, 130:

21 Տեքստում տեխնիկական վրիպակ կա. նշված է սեպտեմբերի 7-ը:

22 Սաքայան, *Նրանց բշում են անապատները*, 133:

23 Նույն տեղում, 135:

24 Նույն տեղում, 159:

25 Նույն տեղում, 160:

26 Նույն տեղում:

հայերի ցուցակները կազմելու համար²⁷: Հունիսի 13-ի և 14-ի գրառումներից պարզ է դառնում, որ երկաթուղու վրա աշխատող հայերի տեղահանման գործը եզրափակիչ փուլում է²⁸: Իր ամուսնուց և բազմաթիվ եվրոպացիներից այդ գործընթացի մանրամասներին քաջածանոթ լինելով՝ Կլարան հունիսի 16-ին գրում է. «Վիշտը ճնշում է մարդուն և միայն մեկ միտք է գերիշխում՝ հեռանալ այս գարշելի երկրից»²⁹: Վերջապես, այս շարքի ամենաորոշիչ գրառումներից մեկը վերաբերում է երկաթուղու վրա աշխատող հայերի տեղահանությանն ու ոչնչացմանը մասնակից գերմանացի զինվորականներին: 1916 թ. հունիսի 17-ի գրառման մեջ կարդում ենք. «Գերմանացի զինվորները, որոնք իրագործված արհավիրքների ականատեսը կամ մասնակիցն են եղել, չեն կարողանում զսպել իրենց զայրույթը: «Շան վրա անգամ չէր կարելի այդպես կրակել», - ասում են նույնիսկ հրամանը կատարող զինվորները և ավելացնում. «Եթե գերմանացի զինվորները այս բոլորի մասին դեռ հայրենիքում եղած ժամանակ իմանային, ոչ մեկն իրենցից չէր գա այստեղ՝ այս ջարդերի մասնակիցը դառնալու»³⁰:

Այսպիսով՝ Բաղդադի երկաթուղու վրա աշխատող հայերի ոչնչացման գործում ոչ միայն փոխգնդապետ Բյոտրիխն է իր անմիջական դերակատարումն ունեցել՝ ստորագրելով հայերի տեղահանության մի քանի հրաման, այլև գերմանացի որոշ զինվորականներ՝ իրագործելով տեղահանված հայերի ոչնչացումը: Սա եզակի տեղեկություններից է Հայոց ցեղասպանության մեջ Գերմանիայի մեղսակցության հարցում:

Օրագրում առկա են նաև Կլարայի և Ֆրիցի կողմից հայերին օգնելու վերաբերյալ տեղեկություններ: Հատկապես Ֆրիցը, որը շատ մեծ կապեր և հեղինակություն ուներ, փորձում էր անել ամեն հնարավոր բան հայերին փրկելու, պատասպարելու, նրանց հոգսը թեկուզ աննշան թեթևացնելու ուղղությամբ: Սակայն նրա հնարավորություններն անսահման չէին:

Ինչպես արդեն նշվել է, օրագրից բացի Կլարա Զիգրիստ-Հիլթին թողել է նաև ականատեսի վկայություն՝ «Ամառ 1915»³¹ խորագրի ներքո: Սաքայանը հակիրճ ներածական և բացատրական հատված է կցել նաև այս գեկույցին, որի շնորհիվ բազմաթիվ հարցեր են լուսաբանվում՝ դյուրացնելով ընթերցողի գործը:

Եթե օրագրում Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող հատվածներում հանդիպում ենք նաև այլ թեմաների հետ, ապա այս վկայությունն ամբողջապես է նվիրված Հայոց ցեղասպանությանը: Այս գեկույցի վերաբերյալ գլխավոր հարցը այն գրելու ժամանակն է: Ինչպես նշում է պրոֆեսոր Սաքայանը, տրամաբանական կլիներ

27 Նույն տեղում, 177:

28 Նույն տեղում, 182:

29 Նույն տեղում, 184:

30 Նույն տեղում: Ծանոթագրության մեջ պրոֆ. Սաքայանը նշում է, որ Բաղդադի երկաթուղու վրա աշխատող հայերին տեղամասից մի փոքր հեռացնելուց հետո ոչնչացնում էին թուրք կամ գերմանացի զինվորական հատուկ պահակախմբերը:

31 Չնայած որ գեկույցի մեջ նկարագրված իրադարձությունները վերաբերում են առավելապես 1915 թ. աշնան ամիսներին՝ պրոֆեսոր Սաքայանը, սակայն, այն անփոփոխ է թողել, քանի որ դրա հեղինակն է Կլարայի և Ֆրիցի որդիներից Ռուդի Զիգրիստ-Կլայունան, ում շնորհիվ իր ծնողների գրավոր ժառանգությունը պահպանվել էր. վերջինս այն ի պահ էր տվել արխիվին:

ենթադրել, որ զեկույցը գրվել է արդեն Շվեյցարիա վերադառնալուց հետո՝ հանգիստ պայմաններում և հենվելով օրագրում առկա տվյալների վրա: Մանավանդ, հաշվի առնելով նաև այն փաստը, որ նման բովանդակությամբ փաստաթուղթ երեք տարի շարունակ պահելը իսկապես վտանգավոր էր: Սակայն այդ տեսակետը փաստող ոչ մի ապացույց չկա՝ բացի տրամաբանական ենթադրությունից: Ի հակադրումն դրա՝ օրագրում կա մի գրառում՝ արված 1915 թ. սեպտեմբերի 22-ին. «Իսկ հիմա ես գրանցում եմ իրադարձություններ, որոնց մասին ներկայումս չի կարելի պատմել նամակներում»³²: Ինչպես նշում է պրոֆեսոր Սաքայանը, այս հարցի վերջնական պատասխանը հավանաբար երբեք հնարավոր չի լինի գտնել:

«Ամառ 1915» վկայությունը գրելու որոշումը Կլարայի մոտ հասունացել է Կատմայի համակենտրոնացման ճամբար այցելությունից հետո: Այդ քայլը տառապյալ հայերին օգնել չկարողանալու և տեսածի ծանր բեռը թոթափելու փորձն էր: Զեկույցի մեջ նկարագրվում են տասնյակ հազարներով դեպի անապատները քշվող հայերի թշվառ վիճակը և ահավոր ապրումները, Կատմայի ճամբարում հավաքված ավելի քան 20.000 հայի տառապանքները, Հալեպում տեսած ահասարսուռ պատկերները՝ տառապանք, սով, հիվանդություններ, բռնություն...: Ստեղծված էին հայերի ոչնչացման համար բոլոր պայմանները: Ինչպես նշում է Կլարա Զիգրիստ-Հիլթին, «Երանի՛ բոլոր նրանց, ովքեր չդիմացան, քանզի ողջ մնացածներին սպասվում է ամենասարսափելին: <...> Նրանց քշում են անապատները, և որպեսզի նրանց ուժասպառ անեն, օրերով քայլեցնում են, տեղում մի պտույտ անել տալիս, և ապա նրանց բերում են նույն կայանատեղիի մոտ»³³:

Կարևոր է ընդգծել նաև, որ Կլարայի գրություններից հստակ ուրվագծվում է, որ հայերի ոչնչացումն կանխամտածված էր. «Վաղուց ի վեր այս ցեղը (հայերը – Ա. Մ.) հակակրելի էր իսլամին: Իսկ այժմ սրանք նպաստավոր ժամանակներն են, քանի որ եվրոպական պետություններն զբաղված են իրենց սեփական խնդիրներով և կամ տվյալ պահիս չեն ցանկանում Թուրքիայի հետ իրենց հարաբերությունները փչացնել»³⁴:

Իր զեկույցի վերջում Կլարան նշում է, որ տեղահանվածներին օգնելու անկարողությունը, նրանց անսպառ քարավանները և թշվառ ճակատագիրն իրենց դարձրել էին որոշ առումով անտարբեր. «Այնտեղ [Հալեպում] մեր գտնվելուց ի վեր անցել է երեք ամիս, սակայն տեղահանվածները շարունակում են գալ, մասամբ բուլղարական սահմանի կողմից: Հնարավոր չէ այլևս նրանց կողմը նայել: <...> Ամեն ինչ խորապես ուսումնասիրելուց և հասկանալուց հետո, թե ամեն մի քայլը նրանց դեպի ուր է առաջնորդում, մանավանդ, որ մենք ոչնչով չենք կարող նրանց օգնել, մեր միակ ելքը այդ ամբողջ թշվառությունն անտեսելն է»³⁵:

32 Սաքայան, *Նրանց քշում են անապատները*, 130:

33 Նույն տեղում, 260:

34 Նույն տեղում, 250:

35 Նույն տեղում, 261:

Մաս երկրորդ՝ Ֆրիդոլին (Ֆրից) Զիգրիստ-Հիլթի

Երկրորդ մասը նվիրված է Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիին, նրա կենսագրությանը և երեք գրությանը՝ 1918 թ. Թուրքիայից Շվեյցարիա տունդարձի, Տրապիստների վանքի պատմությունները և հատկապես հայ բարեկամներին ուղղված նամակը, ինչն արժեքավոր է հայ ընթերցողի համար: Յուրաքանչյուր գրությունից առաջ տրված է սեղմ ներածական հատված՝ գրված պրոֆեսոր Սաքայանի կողմից:

Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիի կենսագրական տվյալներից հայտնի է դառնում, որ նա ծնվել է 1881 թ. հունվարի 29-ին Բեյրութում՝ վաճառական Կասպար Ռուդոլֆ Զիգրիստի ընտանիքում: Մինչև տասներեք տարեկանը բնակվել է Լիբանանում, ապա՝ մեկնել Շվեյցարիա՝ դպրոցում ուսանելու, իսկ այնուհետև մասնագիտական կրթություն ստանալու: Ավարտելով Ցյուրիխի ճարտարագիտական համալսարանը՝ 1903 թ. գարնանն սկսել է իր մասնագիտական գործունեությունը հայրենիքում: Սակայն Լիբանանում անցկացրած տարիները Ֆրիցի սրտում սեր էին սերմանել դեպի Արևելք, ուստի նա ուրախությամբ օգտվում է այնտեղ վերադառնալու հնարավորությունից և 1910-1918 թթ. որոշ ընդմիջումներով մասնակցում է Բաղդադի երկաթուղու շինարարությանը: Այնուհետև 1928-1936 թթ. նա դարձյալ աշխատում է Թուրքիայում:

Մահացել է 1963 թ.:

Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիին մշտապես ժամանակ էր գտնում թղթին հանձնելու իր մտքերը՝ հուշագրությունների, նամակների, հոդվածների տեսքով: Մասնավորապես, Թուրքիայում անցկացրած տարիների մասին նա գրել է «1910-1918 թթ. իմ հիշողությունները», որոնք բաղկացած են երկու մասից՝ «1910-1914 թթ. – խաղաղ ժամանակաշրջան» և «1915-1918 թթ. – պատերազմական շրջան»: Ֆրիցը գրեթե ամբողջովին խուսափել է որևէ քաղաքական իրադարձությանն անդրադառնալ՝ կենտրոնանալով միայն Բաղդադի երկաթուղու շինարարության տեխնիկական կողմերի վրա:

Այս գրքում պրոֆեսոր Սաքայանը ներառել է Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթիի երեք գրություն՝

1. Տունդարձ դեպի Շվեյցարիա, 1918 թ. ապրիլի 7-ից մինչև օգոստոսի 1-ը (1920 թ.),

2. Տրապիստների վանքի պատմությունը՝ «Եղբայր Բերգմանսը՝ մորթիների վաճառական» (1938 թ.),

3. Նամակ հայ բարեկամներին (1953 թ.):

Այս երեք գրությունից առաջինը համալրում է իր կնոջ՝ Կլարայի օրագիրը, որտեղ բացակայում է տունդարձի նկարագրությունը: Սա գեղեցիկ և պատկերավոր մի շարադրանք է՝ այն ժամանակվա Թուրքիայում տիրող իրավիճակի, բարքերի և միջանձնային հարաբերությունների մասին:

Երկրորդը վերաբերում է մշակութային ցեղասպանության մի դրվագի, երբ, օգտվելով պատերազմական իրավիճակից, թուրքական իշխանությունները փակել էին Թուրքիա առաջին այցելությունից Ֆրիցին հայտնի տրապիստների և լազարականների երկու վանքերը՝ արտաքսելով վանականներին:

Հայ ընթերցողի համար առավել հետաքրքրական է երրորդ գրությունը: Այն հետահայաց մի խոսք է՝ ուղղված ոչ միայն Հայոց ցեղասպանությանը զոհ դարձած իր հայ բարեկամներին, այլև ողջ հայությանը: Այս նամակը կարելի է համարել Հայոց ցեղասպանության ծանր հուշերը թոթափելու մի փորձ, լավատեսության, աշխատանքի և հույսն անմար պահելու մի կոչ՝ ուղղված աշխարհասփյուռ հայերին:

Նամակում Ֆրիցն իր հիացմունքն է հայտնում հայերին՝ իրենց ինչպես խաղաղ, այնպես էլ Հայոց ցեղասպանության մրկահույզ օրերին դրսևորած կենսակերպի համար: Նա իր վիշտն է հայտնում հայերի բնաջնջման կապակցությամբ, քանի որ իր և կնոջ համար էլ այդ օրերը սզավոր էին. «Ամեն անգամ, երբ տեսնում էինք, թե ինչպես էին մեզ արդեն սիրելի դարձած պաշտպանյալները բռնագաղթի վշտալի ճամփի վրա մեզանից հեռանում ու հորիզոնի հետևում անհետանում»³⁶: Ապա շարունակում է՝ նշելով, որ հայերը շարունակեցին ապրել օտար երկրներում՝ թեև «աշխարհի մեծավորներն» իրենց խոստացել էին պապենական հողի վրա համախմբում, որը, ցավոք, տեղի չունեցավ, ավելին՝ հայերի շահերն անտեսվեցին:

Նա կոչ է անում հայերին նոր հայրենիքում պահպանել իրենց ինքնատիպությունը, ջանասիրությունն ու դիմացկունությունը, որոնք երաշխիք պետք է դառնան հայերի հաջորդ սերունդների ապահով ապագայի համար:

Իր նամակը Ֆրից Զիգրիստ-Հիլթին ավարտում է ապագային միտված լավատեսական և հզոր կոչով. «Ձեր հիշողության մեջ վառ պահեք ձեր ազգը, որը տեսել է հզոր թագավորությունների ու ծաղկուն գավառների ժամանակներ և բարձր է կանգնած եղել արվեստի ու գրականության ասպարեզում: Եվ որպես անգնահատելի գանձ՝ պահպանեք ձեր մեջ հպարտությունը, ձեր սուգը և կարոտը: Եվ ո՛վ գիտի, թերևս մի օր անսպասելիորեն աշխարհն իր ընթացքը փոխի, և մոխիրի միջից ժայթքող բոցի պես արև ծագի և ձեզ, այնուամենայնիվ, առաջնորդի դեպի ձեր Հայաստան-հայրենիքը»³⁷: Խոսքեր, որոնք իրենց արդիականությունը չեն կորցրել նաև 21-րդ դարում:

Ամփոփելով պետք է նշել, որ պրոֆեսոր Դորա Սաքայանի³⁸ ջանքերի շնորհիվ պատմական անելությունից երևան են եկել հայ ազգի բարեկամ և Հայոց ցեղասպանության ականատես ևս երկու շվեյցարացի՝ համալրելով Յակոբ Կյունցլերի, Էլիզաբեթ Բենդերի, Բեստրիս Ռոհների, Էդուարդ Գրեթերի և այլոց շարքերը:

36 Նույն տեղում, 308:

37 Նույն տեղում, 309:

38 Հայոց ցեղասպանության թեմայի իրազեկման ու ճանաչման գործում ունեցած նշանակալի ավանդի համար 2019 թ. հոկտեմբերի 23-ին պրոֆեսոր Դորա Սաքայանը պարգևատրվել է «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի «Ավրորա Մարդիգանյան» հուշամեդալով: Պարգևատրման արարողության տեսագրությունը հասանելի է հետևյալ հղումով՝ https://www.youtube.com/watch?v=L_Faei6tLzo:

REFERENCES

1. Aramean, Hayk. *Մեծ Եղեռնի Պատգամ. Հայոց Տանթէսկան, Քաւարան եւ Հրաշալի Յարութիւն* [The Testament of Medz Yeghern: Armenian Danteakan, Purgatory and Wonderful Revival]. Beirut: Tonikean, 1970.
2. Sakayan, Dora. *Նրանց քշում են անապատները. Կլարա և Ֆրից Ջիգրիստ-Հիլթիները Հայոց ցեղասպանության ականատեսներ (1915-1918)* [“They drive them into the desert”: Clara and Fritz Sigris-Hilty as Eyewitnesses of the Armenian Genocide 1915-1918]. Yerevan: Yerevan State University Publishing House, 2017.